

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ДЕНИСОВА Світлана Павлівна

ТИПОЛОГІЯ КАТЕГОРІЙ ЛЕКСИЧНОЇ СЕМАНТИКИ

спеціальність: 10.02.15 - загальне мовознавство

10.02.02 - російська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

К и ї в - 1996

9.70.
м.д.ч.
Мокер
9.80

817
811-161.1

Робота виконана в Київському державному лінгвістичному університеті на кафедрі фонетики і граматики слов'янських мов

Науковий консультант: академік АН ВШ України, доктор філологічних наук, професор БОЛДИРЄВ Р.В.

Офіційні опоненти: заслужений діяч науки і техніки України, доктор філологічних наук, професор

ЇЖАКЕВИЧ Г.П.;

доктор філологічних наук, професор

КОЧЕРГАН М.П.;

доктор філологічних наук, професор

ОТІН Є.С.

Провідна установа: Український державний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

Захист відбудеться "19" лютого 1997 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.01.30 у Київському університеті ім. Тараса Шевченка за адресою: 252017, м. Київ, бульвар Т.Шевченка, 14, ауд. 63.

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Київського університету ім. Тараса Шевченка /вул. Володимирська, 58, кім. 10/.

Автореферат розіслано "17" січня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук,
доцент

Шахова ШАХОВА Л.І.

Для сучасної лінгвістики характерно наближення когнітивної й комунікативної парадигм і формування на їх основі єдиної системи припущень щодо тенденцій до функціоналізму, антропоцентризму, експансіонізму й експланаторності /О.С.Кубрякова/. До нових проблем, що мають принципове значення для подальшого розвитку лінгвістики, належать, зокрема, когнітивний підхід до мови, дискретне vs континуальне в мові, мовні рівні та їх взаємодія /І.М.Кобозева/. Майбутнє теоретичного мовознавства дедалі частіше пов'язують із заміною не-дискретної лінгвістики на дискретну, з посиленням уваги до нечітких структур у мові, з пріоритетністю вивчення ідіотетнічного й універсального в мовах світу /Є.О.Кібрик, О.Д.Дуліченко/, а також із дослідженням співвідношень між синхронним і діахронним словотвором і можливістю утворення цілісної теорії слова /О.С.Кубрякова, Р.В.Железнова, О.І.Блінова, А.К.Кретова, І.Є.Вороніна/, із визначенням у лексичній одиниці дискретного й континуального /О.Г.Ликов, А.А.Ховалкіна/, статичного й динамічного /І.В.Сентенберг/.

Одним із важливих завдань теоретичної лінгвістики є вивчення мовних планів, особливо взаємодії планів змісту й вираження в мові.

Найбільш вагомими тут були дослідження таких проблем, як: співвідношення знака й значення /В. фон Гумбольдт, О.О.Потебня, Ф. де Соссюр, О.І.Бодуен де Куртене, Ш.Баллі, Л.Єльмслєв, Є.Курилович, Ч.Моррис, У.Чейф/, виявлення лексико-семантичних універсалій /Дж.Лайонз, С.Ульманн, Р.Якобсон, С.Д.Кацнельсон, Ю.С.Степанов, Г.А.Уфімцева, В.Г.Гак/, визначення категорій лексичної семантики в інтратипологічному й контрастивно-типологічному аспектах /Р.О.Будагов, Ю.Д.Апресян, С.Г.Бережан, Л.М.Васильєв/, вивчення лексико-семантичних категорій у парадигмах семіотики й структурної лінгвістики /Й.Домбровський, В.Дорошевський, Л.Тондл, К.Горалек, Б.Ю.Городецький, М.Г.Комлєв, М.В.Нікітін, Б.О.Плотніков/. На особливу увагу заслуговують глибокі дослідження певних аспектів цих проблем у працях М.М.Покровського, В.В.Виноградова, М.І.Толстого, А.Є.Супруна, Л.О.Новикова, Й.Філіпця, В.М.Русанівського, М.О.Карпенко, Г.М.Озерової, М.П.Кочергана, О.О.Тараненка, М.М.Пилинського, В.М.Манакіна, Ж.П.Соколовської, Л.С.Паламарчука, Й.Андерша, Т.А.Стойнова, А.Й.Ба

гмут, М.П.Муравицької та ін. Тим часом все ще залишається недостатньо теоретично розробленим комплекс питань, пов'язаних із контенсивно-типологічним вивченням категорій лексичної семантики.

Актуальність дослідження категорій лексичної семантики визначається тим, що в сучасній лінгвістиці остаточно ще не визначена їх власне мовна природа, зокрема специфіка ієрархічної організації категорій, що утворюються переважно за змістовними/семантичними ознаками, на відміну від морфологічних категорій, і характеризуються семантичними й формальними ознаками.

Під категоріями лексичної семантики розуміють дуже широке коло явищ: 1/будь-які категорії лексичного значення слова й категорії, пов'язані із вторинною номінацією; 2/кореляції між словами або лексичними значеннями за ознаками полісемії, синонімії, антонімії; 3/сукупність лексичних одиниць за спільними значеннями або семами /категорії оцінки, емотивності, звукосимволізму/. Така широка інтерпретація поняття категорія лексичної семантики певною мірою пояснюється тим, що тут семантична ознака репрезентує лексичне значення слова й семи, семантичну функцію й загальний тип системних зв'язків між лексичними одиницями, що, у свою чергу, зумовлено природним поєднанням у лексико-семантичному просторі лексичної одиниці й власне семантичних функцій і пов'язаних з ними специфічних смислових властивостей, на яких базуються принципи виділення категорій лексичної семантики.

Дослідження стохастичної природи категорій лексичної семантики дозволяють не лише встановити у семантичному просторі слова складні парадигми системних зв'язків, але й повніше виявити зовнішньолінійні й внутрішньооб'ємні параметри семантичного коду слова.

Серед інших недостатньо розроблених питань, пов'язаних із системним характером лексики, слід відзначити як особливо важливі такі:

І. Уточнення лінгвістичних параметрів, за якими визначаються певні сукупності слів, що виділяються на базі різних принципів: класифікаційного /контенсіонально-типологічного/ /Ю.М.Караулов, М.О.Шехтман та ін./, стратифікаційного /польового/ і цільносистемного /власне лексико-семантичного/

/Г.А.Уфімцева/.

2. Виявлення причин, що зумовлюють у природній мові розбіжність її структури та її реалізації, з'ясування специфіки асиметричного характеру лексичних одиниць, зокрема симетричності білатерального лексичного знака моносемічної лексичної одиниці й асиметричності між гіперлексемою й лексико-семантичним варіантом.

3. Визначення в хронотопі топології системи внутрішньо поєднаних семантичних рядів у їх складних співвідношеннях і перехрещеннях.

4. Виявлення ареалів лексико-семантичних транспозицій знакового значення слова, зумовлених його здатністю одночасно входити до омонімічного ряду /виконання не властивих йому функцій/ і синонімічного ряду /передача адекватного позначуваного іншими знаками/.

5. Визначення категорій лексичної семантики, опис ізоглос та ізосем певного лексичного простору в контексті контрастивної лінгвістики.

Основна мета роботи - виявити формально-значеннєві типи категорій лексичної семантики.

Мета дослідження передбачає розв'язання таких завдань:

1/вивчити специфіку категорій лексичної семантики в аспекті когнітивної лінгвістики;

2/виявити тенденції хронотопічної спрямованості категорій лексичної семантики;

3/визначити поняття "лексико-семантичний континуум";

4/з'ясувати валентнісні відношення в лексико-семантичному континуумі;

5/проаналізувати типи семантичних транспозицій знакового значення слова;

6/кодифікувати типи ономасіологічних континуумів в інтеграційному й диференційному аспектах;

7/описати систему лексико-семантичних ізоглос слов'янського лексичного простору в парадигмах контрастивної лінгвістики й контенсивної типології.

Предмет дослідження - категорії лексичної семантики, що репрезентовані в таких частинах мови, як іменник, прикметник і дієслово. Дані частини мови з позицій категоріальної се-

мантики висловлюють найбільш узагальнено основне категоріальне значення, зокрема іменник - предметно-речове значення, дієслово - ознакове як процес, прикметник - ознакове як властивість предмета, що дає можливість коректніше визначити денотативний і сигніфікативний аспекти лексичного значення.

Матеріал дослідження - понад 1000 слововживань у паралельних текстах слов'янськими мовами /українською, російською, чеською, польською/ і тлумачення даних слів за лінгвістичними словниками. Проаналізовано за тлумачними словниками понад 1000 словникових статей, що розглядалися як своєрідна модель змістовної структури слова, а також понад 100 синонімічних, антонімічних і омонімічних тлумачень даних слів.

Використані такі основні лексикографічні джерела:

I. Словники української мови: С л о в н и к української мови: В 11 т. /К., 1970-1980/; У к р а ї н с к о - р у с с ь к и й словарь: В 6 т. /К., 1953-1963/; У к р а ї н с ь к о - р о с і ї с ь к и й словник /К., 1990/; К а р а в а н с ь к и й С. Практичний словник синонімів української мови /К., 1993/; Д е р к а ч П. Короткий словник синонімів української мови /К., 1960/; П о л ю г а Л.М. Словник антонімів /К., 1987/; Б у т е н к о Н.П. Словник асоціативних норм української мови /Львів, 1979/.

II. Словники російської мови: С л о в а р ь с о в р е м е н н о г о русского литературного языка: В 20 т. /Т. I, 2/ /М., 1990/; С л о в а р ь с о в р е м е н н о г о русского литературного языка: В 17 т. /М., 1950-1965/; С л о в а р ь русского языка: В 4 т. /М., 1981-1984/; С л о в а р ь синонимов /Л., 1975/; С л о в а р ь синонимов русского языка: В 2 т. /Л., 1971/; Р у с с к о - у к р а ї н с ь к и й словарь синонимов /К., 1995/; Н о в ы й о б ь я с н и т е л ь н ы й словарь синонимов русского языка /М., 1995/; С л о в а р ь новых слов русского языка /середина 50-х - середина 80-х годов/ /СПб., 1996/; А х м а н о в а О.С. Словарь омонимов русского языка /М., 1986/; Л ь в о в М.Р. Словарь антонимов русского языка /М., 1974/; Р у с с к о - у к р а ї н с ь к и й словарь: В 3 т. /К., 1987-1988/; Б о л ь ш о й русско-польский словарь /М.; Варшава, 1986/, В л ч е к Й. Русско-чешский словарь /М., 1985/.

III. Словники чеської мови: S l o v n í k spisovného jazyka českého: V 4 d. (Praha, 1958-1964); S l o v n í k spisovného jazyka českého: V 8 (Praha, 1989); Č e s k ý slovník věcný a synonymický: V 3 d. (1969-1977);

Ч е ш с к о - русский словарь: В 2 т. /М.; Прага, 1973/;
Ч е с ь к о - український словник: У 2 т. /К., 1988-1989/.

IV. Словники польської мови: S ł o w n i k języka polskiego: W 3 t. (Warszawa, 1978-1981); S ł o w n i k wyrazów bliskoznacznych (Warszawa, 1989); M a ż y s ł o w n i k homonimów polskich dla cudzoziemców (Warszawa, 1986);

П о л ь с ь к о - український словник: У 2 т. /К., 1958-1960/; Б о л ь ш о й польско-русский словарь: В 2 т. /М.; Варшава, 1988/; П о л ь с к о - русско-украинский словарь /К., 1992/; П о л ь с к о - русский словарь /М.; Варшава, 1976/.

Слововживання досліджувалися також переважно за художніми текстами українською мовою /Т.Г.Шевченко, М.Стельмах/, російською мовою /О.С.Пушкін/, чеською мовою /Б.Немцова, К.Чапек/, польською мовою /А.Міцкевич, Г.Сенкевич, Ц.Норвід/.

Методологічною основою є закон нероздільної єдності /в іншій термінології "строгої аналогії", "неповної індукції", "транспозиції"/ матерії та її об'єктивних форм існування - простору й часу, а також категорій якості й кількості, динамічні відношення між якими притаманні й сфері процесуальності, й сфері континуальної субстанціональності. Дані відношення ієрархічно структуровані й мають обов'язкові процесуальні залежності. Розуміння системи мови як єдності елементів, що існують у протиставленні один одному й утворюються за функціональною релевантністю компонентів такої єдності, виражаючи знакові знакові парадигматично-синтагматичні, синхронно-діахронні відношення й реалізуючись виключно в мовленні, дозволяє здійснювати аналіз мовного матеріалу за основними характеристиками системності мови, зокрема: І/дискретність - наявність елементів, які виокремлюються з цілого, 2/структурність - будова як сітка відношень між елементами,

З'цілісність - властивість функціонування в єдності ієрархічно пов'язаних елементів.

Основні методи дослідження: компонентний аналіз, метод лінгвістичного опису, зіставний метод.

У даній роботі *tertium comparationis* виступає українська мова /вихідна/. Російська, чеська, польська мови /цільові/ подаються в аспекті односпрямованого зіставлення з українською, що дало можливість провести контрастивний аналіз за єдиними параметрами, зокрема визначити типологію лексико-семантичних ізоглос.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше в лінгвістиці виявлено конгенсивно орієнтовану типологію категорій лексичної семантики з позицій універсалії "асиметрія між означуваним і означаючим", обґрунтовано корпус лексико-семантичних універсалій, простежено доцентрові й відцентрові тенденції хронотопічної спрямованості категорій лексичної семантики, визначено семасіологічні й ономасіологічні типи лексико-семантичних континуумів, встановлено валентності зв'язки між їх елементами, а також простежено лексико-семантичні внутрішньопарадигматичні й міжпарадигматичні транспозиції знакового значення слова в хронотопі, описано систему лексико-семантичних ізоглос за такими параметрами: 1/за десигнатом /асиметричні - симетричні/, 2/за означаючим /повні-неповні/, 3/за означуваним - за загальним значенням /точні - неточні/.

Теоретичне значення дисертації в тому, що вона зорієнтована на розробку такої загальнолінгвістичної проблеми, як взаємодія в природній мові глибинних і поверхневих структур лексико-семантичного рівня. У роботі досліджено в інтратипологічному й контрастивно-типологічному аспектах категорії лексичної семантики, топологічну систему лексико-семантичних рядів, семантичні параметри асиметричної дискретності словесного знака, ядерно-периферійну структуру семантичного простору лексико-семантичного континууму, валентності відношення в лексико-семантичному континуумі відповідно до типів структур слова, парадигматичний код ономасіологічних континуумів, складну динаміку кореляцій ознак формальних і значеннєвих характеристик лексичних одиниць. Результати дослідження суттєво розширюють і поглиблюють загальну теорію

структурно-системної організації лексико-семантичного рівня мови.

Практична цінність роботи визначається тим, що теоретичні положення, пов'язані із виявленням типології категорій лексичної семантики, можуть бути використані в курсах загального мовознавства, лексикології, лексикографії, теорії й практики перекладу, а також у курсах з актуальних питань семасіології, ономасіології, прагматики й теорії мовних універсалій.

Апробація дисертації. Основні положення й результати дослідження доповідались і обговорювались на науково-методичних семінарах і засіданнях кафедри фонетики і граматики слов'янських мов Київського державного лінгвістичного університету, викладались у доповідях на міжвузівській науковій нараді "Герменевтика в культурі" /П'ятигорськ, 1993/, УП міжнародній конференції з проблем семантичних досліджень /Харків-Алушта, 1994/, І Міжнародному симпозиумі "Людина: мова, культура, пізнання" /Кривий Ріг, 1995/, на науково-практичних конференціях викладачів Бердянського педагогічного інституту /1993, 1994, 1995/, Міжнародній науковій конференції, присвяченій 100-річчю від дня народження Є.Куриловича /Львів, 1995/, Міжнародній конференції, присвяченій 95-річчю від дня народження Л.А.Булаховського /Київ, 1995/, І-ій Міжнародній науковій конференції пам'яті професора Ю.О.Жлуктенка /1915-1990/ "Мови європейського культурного ареалу: проблеми розвитку і взаємодії" /Київ, 1995/, III з'їзді Білоруської асоціації комунікативної лінгвістики /Мінськ, 1995/, на науковій конференції "Функціональний підхід у теоретичному й прикладному мовознавстві" /Мінськ, 1995/, Всеукраїнській науковій конференції "Проблеми зіставної семантики" /Київ, 1995/, Всеукраїнській науковій конференції "Українська термінологія і сучасність" /Київ, 1996/, Міжнародній конференції "Мова і культура" /Київ, 1996/, Всеукраїнській науковій конференції "Провідні лінгвістичні концепції кінця ХХ століття" /Львів, 1996/.

На захист виносяться такі положення:

І. Дискретність лексичних елементів за планом вираження й континуальність, стохастичність та ієрархічність за

планом змісту дозволяють будь-яке системне об'єднання даних елементів визначити як лексико-семантичний континуум /далі ЛСК/ - системно-структурне поєднання абстрактних або конкретних елементів лексичної системи епідигматичної, парадигматичної або синтагматичної реалізації, яким одночасно властиві формалізована асиметрична дискретність, значеннєва континуальність і функціональна дифузність. За походженням дані континууми гомогенні /семасіологічні/ або гетерогенні /ономасіологічні/.

2. Валентності відношення в семасіологічних ЛСК визначаються відповідно типів структур слова: 1/кореляція спостерігається між топологічними елементами, 2/реляція - значеннєвими, 3/кореляція-реляція - змістовними, 4/реляція-кореляція - семантичними. З позицій формальної логіки кореляція визначається як опозиція, кореляція-реляція - як дистрибуція, реляція-кореляція - як імплікація, реляція - як семантична функція. У загальномовознавчому аспекті названі валентності відношення семасіологічних ЛСК виступають відповідно в категоріях інваріантності-варіантності, мотивованості-немотивованості, системності-асистемності, структурності-стохастичності, віртуальності-актуальності.

3. Ономасіологічні континууми утворюються на основі тих категорій лексичної семантики, які співвідносяться зі значеннєвою структурою слова й визначаються змістовними зв'язками лексичних елементів як лінгвістичного /омосемні й парасемні континууми/, так і екстралінгвістичного характеру /квазісемні континууми/.

4. У парасемних континуумах за конститутивною функцією семантичних ознак у формуванні взаємопов'язаних значень вирізняються їх інтеграційні /при включенні або виключенні значень/ і диференційні /при перехрещенні значень/ різновиди.

5. Інтеграційні континууми утворюються при наявності спільності в значенні, яку можна виділити переважно на основі архісеми, тому в складі інтеграційного континууму вирізняються перш за все гіперо-гіпонімічні, квазігіпонімічні, холонімічно-партитивні й негімплікаціональні континууми, тобто інтеграційні континууми утворюються за двома принципа-

ми: інклюзивності /включення значень/- і ексклюзивності /виключення значень/.

6. Диференційні континууми утворюються внаслідок наближення й перехрещення значень між семантичними парасемемними рядами. За властивостями і структурним навантаженням диференційних сем зазначені мікроконтинууми поділяються на конотативно-сигніфікативні /експресивні, емотивні й аксіологічні/ і функціонально-стратифікаційні /функціонально-стильові, узуально-стилістичні, темпорально-локативні/.

7. Континууми категорій лексичної семантики утворюють систему лексико-семантичних ізоглос за такими параметрами: 1/за характером десигнату /сукупності диференційних ознак/: а/симетричні, б/асиметричні; 2/за означуючим: а/повні, б/неповні; 3/за означуваним: а/точні, б/неточні.

8. Система лексико-семантичних ізоглос лексичного простору виступає у вигляді двох стратифікацій: 1/контенсіональної ізоглосії /мовно-референтної/, яка встановлює змістовну еквівалентність за сигніфікативним значенням, 2/екстенсіональної ізосемії, яка поєднує слова за денотативно-ситуативним значенням та значенням конотативним або контекстуальним.

9. Універсальні лексико-семантичного рівня мови за типом контенсивно орієнтованих симетрично-асиметричних семантичних відношень між означуваним і означуючим поділяються на три групи: функціонально-варіативні, структурно-семантичні й власне імплікаційні.

Основні положення роботи викладені в 16-і публікаціях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, бібліографії, списку умовних скорочень і додатків.

У вступі обґрунтовано актуальність і наукову новизну дисертаційної роботи, окреслено її теоретико-методологічну основу, визначено предмет дослідження, теоретичне й практичне значення, сформульовано основні положення, які виносяться на захист.

Перший розділ "Типи семантичних транспозицій знакового значення слова" складається з трьох глав.

У главі "Категорії лексичної семантики в процесі знако-означування" розглядається процес семіозису в хронотопі.

Під семіозисом розуміються такі відношення між означаючим /сприймається безпосередньо/ і означаваним /домислюється/, результатом яких є нові семантичні, синтаксичні або прагматичні значення. Визначення даних типів значень зумовлено такими параметрами: 1/контенціональність /денотативно-сигніфікативний семіозис/, 2/власне знаковість /формомовний засіб вираження сигніфікативного значення/, 3/інтерпретаційність /кваліфікативно-оцінне бачення світу/.

За цими параметрами виділяються також три типи семіозису: 1/когнітивний, 2/категоріально-граматичний, 3/ідіомовний.

Функції мовного семіозису полягають в одночасному подвійному означуванні в системі мови й у системі мовлення як первинних значень, так і вторинних /похідних/. Актуалізується лише один з аспектів даних значень залежно від знакової ситуації.

У главі "Лексико-граматичні трансформації знакового значення слова" визначаються способи репрезентації лексичного через граматичне у слові.

Слово в системі мови входить до певного класу або категорії за онтологічними властивостями позначуваного, тобто слово як мовна одиниця є частиною мови з певним комплексом граматичних категорій, а також /за виключенням слів незмінних частин мови/ із системою форм словозміни.

Значення частин мови і значення лексико-граматичних розрядів знаходяться на різних ступенях семантичної ієрархії й характеризуються різним відношенням до лексики.

Лексико-граматичні трансформації знакового значення слова пов'язані з релятивністю/відносністю. У цьому аспекті граматичне й лексичне значення розрізняються лише засобом утворення: абсолютність/абстрактність лексичного значення є результатом когнітивної діяльності людини, а релятивність - граматичного функціонування словесних знаків у системі мови.

Категоріально-граматична формалізація номінативного значення пов'язана з такими філософськими категоріями, як субстанція й ознака. Дані категорії, репрезентуючись граматично, лексико-граматично й лексично, утворюють певну парадигму рівнів їх вираження: 1/логіко-семантичний /ядро - предикати, периферія - субстантиви/; 2/ономасіологічний /розпо-

діл за частинами мови, за лексико-граматичними категоріями;/
З/функціональний /класифікація за характером значеннєвого
змісту й функцією в певній сфері мовленнєвої діяльності/.
Функціональний рівень дозволяє враховувати характер знаково-
го значення, його системне /сигніфікативне/ і реляційне /па-
радигматична і синтагматична валентність/ уявлення, а також
аплікативні реєстри даного слова, що обумовлені комуніка-
тивною ситуацією, тобто дозволяє в категоріально-граматичній
формалізації власне універсальне й інтерпретаційне/факультативне.

У главі "Лексико-семантичні транспозиції знакового значення слова" аналізуються теоретичні проблеми регулярної та нерегулярної полісемії в дериваційному аспекті, а також проблеми визначення семантичних засобів утворення переносного значення при асоціативно-образній полісемії як утворення нових ЛСВ /без формальних змін/ у процесі вторинної номінації.

Термін "переносне значення" позначає три типи мовних явищ: 1/нове значення слова, 2/характерне вживання слова й 3/нове слово. Багатозначність даного терміна пояснюється тим, що переносне значення виникає внаслідок метафоричного переносу, тобто зміни предметної співвідносності або сполучуваності слів, що спричинює: 1/переносне вживання слова при збереженні того ж самого значення /тут змінюється лише співвідносність у функціонуванні/; 2/полісемію при виникненні нового значення того ж самого слова й збереженні семантичних ознак інваріантного значення; 3/омонімію при утворенні нового слова, коли спостерігається розрив семантичних зв'язків і позначаються несумісні поняття.

У лексико-семантичному просторі мови виділяються внутрішньопарадигматичні й міжпарадигматичні лексико-семантичні транспозиції. Внутрішньопарадигматичні транспозиції виражають системні відношення знакового значення слова, а міжпарадигматичні - структурні.

Внутрішньопарадигматичні транспозиції пов'язують з мовленнєвою реалізацією знакового значення слова, зокрема з переносним слововживанням і асоціативно-образною полісемією. Те, що варіант співвідноситься не лише з інваріантом, а перш за все з функцією, певним чином зумовлює необхідність розрізняти переносне значення як на рівні інваріанта /омонім/, так

і на рівні ієрархії функцій ЛСВ: 1/вживання функціонально маркованих значень слів із деякими лексико-семантичними відтінками; 2/перенос значення зі збереженням лексико-семантичної форми ЛСВ.

Основою для подальшої диференціації цих процесів є в певних параметрах об'єктивна тотожність переносного вживання слова та його семантичної функції, пов'язаної з реалізацією екстенціонального /комунікативного, прагматичного, імпліцитного, імплікаційного/ значення в двох планах: системно-мовному /парадигматичному/ і мовленнєво-ситуативному /синтагматичному - контекстовому/. Семантична функція, що виражає відсутність тотожності між означаючим і означуваним, виступає як таке значення слова, яке, створюючи певний стилістичний ефект, виступає основним епідигматичним засобом мовної діяльності.

Метафора і метонімія як основні типи переносного значення багатозначного слова розрізняються семантично й функціонально.

Метафора - це більш глибока семантична трансформація, тому що метафоричний перенос передбачає заміну одної архісеми іншою, а спільність значень визначається за диференційною або потенційною семою, на відміну від метонімічного переносу, коли архісема прямого значення слова не зникає, а трансформується в диференційну сему нового значення. Там, де метонімія, зв'язок між двома значеннями більш тривкий. Метонімія основана на заміні словосполучення словом за сталими міжпредметними факультативними асоціативними кореляціями. Це пояснює те, що метонімічний перенос менш експресивний, ніж метафоричний, і є найбільш поширеним видом словесно-поняттєвих асоціацій, одним з важливих факторів в реалізації тенденції до економії мовних засобів.

Метафору характеризують дві ознаки: 1/семантична двоплановість попереднього і нового значень /основне/пряме - переносне/, 2/образність, оцінність. В ономасіологічному аспекті - це вживання одного слова замість іншого, яке належить іншій лексико-семантичній парадигмі, але має з першим словом спільний семантичний елемент /диференційну або конотативну сему/. У семасіологічному аспекті метафора - це заміна архісеми при збереженні диференційної семи або при пе-

ретворенні конотативної семи в диференційну.¹

Метонімія належить до синтагматично обумовлених лексико-семантичних змін. Її сутність полягає в синтагматичних перетвореннях як результатах еліптичного скорочення тексту /Н.Д.Арутюнова/. Метонімія не утворює нового контекстово незалежного значення слова й зберігає певну обмеженість лексико-граматичних умов слововживання. Тому іноді метонімію розглядають як окремий випадок імплікаційних зв'язків /М.В.Нікітін/, як засіб позначення певного елемента ситуації, як засіб уявлення цієї ситуації /В.Г.Гак/. Ономазіологічна метонімія - це заміна "якогось слова іншим, що звичайно знаходиться або може знаходитися в синтагматичному /контекстовому/ зв'язку з першим. /.../ У семасіологічному аспекті при метонімічному переносі /.../ відбувається поява в слові нової архісеми з перетворенням колишньої архісеми в диференційний компонент значення".²

За вживанням розрізняють такі види метонімії: 1/власне лексична, номінативна, 2/конструктивно пов'язана /синтаксично й семантично/, 3/ситуативно обумовлена /ідентифікуюча за функцією/.

У параграфі "Специфіка переносного слововживання" дається визначення даному явищу як такому вживанню слів у мовленні, при якому значення слова не змінюється, а змінюється лише його предметна співвідносність або синтаксична сполучуваність.

Переносне вживання слова призводить переважно до трьох типів лексико-семантичних транспозицій: 1/утворення стилістичних фігур /гіпербола, літота, евфемізм/, а також вживання слів під факультативним емотивним впливом без суттєвої зміни їх основних значень; 2/закріплення відтінку значення фігурального вживання слова за певною синтаксичною структурою, збереження цього відтінку в сполученні з іншими слова-

¹Способы номинаций в современном русском языке. - М., 1982. - С.59-62.

²Способы номинаций в современном русском языке. - М., 1982. - С.62, 63, 64.

ми, що сприяє виникненню нового ЛСВ; 3/переносне вживання слова на основі метафоричного або метонімічного переносу під впливом екстралінгвістичних факторів /зміна: а/самого предмета, б/знань про предмет, в/емоційного ставлення до предмета/, що спричинює виникненню нового слова /утворення омонімів/.

Переносні слововживання - це індивідуально-мовленнєві багатозначні факультативні контекстові значення, які виникають у цілісному тексті як результат художньої конкретизації або типізації естетичного сприйняття мовцем картини світу. Їх утворення включає три етапи лексико-семантичних транспозицій: позначення одним словом двох різних денотатів/референтів /мовна метафора/ → зіставлення за конотативно-оцінними параметрами певних референтів /когнітивно-оцінна метафора/ → уподібнення денотативних або конотативно-оцінних і сигніфікативних параметрів /когнітивно-образна метафора/.

У параграфі "Переносне значення в аспекті асоціативно-образної полісемії" розглядаються асоціативні поєднання семантично пов'язаних внутрішньою формою значень багатозначного слова у вигляді лексико-семантичних рядів.

Внутрішня форма - складне явище, яке, крім структурних характеристик, має й парадигматично-синтагматичні в хронотопі. З одного боку, внутрішня форма - це засіб уявлення національно-мовного бачення світу й ідіоетнічного мовленнєвого репрезентування цього, з другого - внутрішня форма слова - це семантична обумовленість значення похідного слова значенням або його складових /повна мотивація/, або значенням вихідного слова /часткова мотивація/. Внутрішня форма в першому випадку виступає як проміжна ланка між мисленням, первинним значенням і фонетичною формою слова, у другому - як формально-дериваційні зв'язки з мотивуючим словом у словотворчих гніздах і як семантичні зв'язки в змістовних кореляціях мотивованого й мотивуючого.

Мотивація /процес утворення /нової/ внутрішньої форми/ спирається на категорію мотивованості /результат поєднання мотиваційного значення й звукової оболонки слова/, мотиваційну форму й поняттєве значення.

Переносне значення в аспекті асоціативно-образної по-

лісемії розуміється як асоціативне поєднання прямого/вихідного й переносного/похідного значення за допомогою внутрішньої форми за аналогією з мотиваційною формою, мотиваційним значенням або звуковою формою. Відтак мотиваційність - це якісно-кількісна/змістовно-формальна характеристика внутрішньої форми похідних слів у мовному аспекті. Формальна мотивованість має місце в процесах фонетичної і словотворчої мотивації, а змістовна - структурно-лексичної /за внутрішньою формою/ і семантичної /за значеннєвою функцією/.

У параграфі "Переносне значення як засіб утворення гомогенної омонімії" розглядається такий різновид лексико-семантичної транспозиції, коли переносне значення виступає як засіб утворення гомогенної омонімії внаслідок повного розпаду багатозначності слова. Основними видами цієї транспозиції є метафора й метонімія. Метафора як вираження функціональної асиметрії знака й відбиття функціонально-змістовної асиметрії явища полісемії утворюється на основі індивідуалізації предмета через віднесення його за семантичною ознакою до класу, до якого він не належить, а метонімія - на основі трансформації поняттєвих значень у поверхневі структури за семантичними відмінностями. Специфіка метонімічних і метафоричних значень, що є результатом транспозицій переносних значень, полягає в їх символічному характері, якого вони набувають у вторинній опозиції "переносне:символічне значення". Наявність в асоціативно-образному просторі таких опозитивно-ієрархічних відношень, як пряме - переносне й переносне - символічне значення слів, дозволяє диференціювати незавершену й завершену омонімію.

У другому розділі "Лексико-семантичний континуум: топологія, система, структура" розглядаються питання хронотопічної спрямованості категорій лексичної семантики, визначається специфіка структурації даних категорій у мовній системі у вигляді ЛСК, а також валентностних зв'язків між ними.

У главі "Системність лексико-семантичного рівня мови" звертається увага на такий універсальний принцип організації мовної структури, як асиметризм. Тут системність лексико-семантичного рівня мови виражається у взаємодії мікросистем за інваріантом і варіантом /парадигматика й синтагматика/, за інваріантом та імплікацією /віртуальність і акту-

альність і актуальність/, а також за інтеграційними й диференційними семантичними ознаками.

У главі "Типи лексико-семантичних структур слова" розглядаються такі типи лексико-семантичних структур слова: 1/семіологічна/власне семантична /відношення "знак - знак"/; 2/змістовна/ономасіологічна /відношення "знак - лексичне значення"/; 3/значеннєва /відношення "лексичне значення - смисл"/; 4/топологічна /відношення "поняття - знак"/. Схематично це подано у таблиці /Таблиця № I/:

Таблиця № I

На лексико-семантичному рівні ці семантичні й значеннєві структури слова виступають як базові структури, що відповідають у системі мови плану вираження і плану змісту.

Семантична структура співвідноситься зі знаковим аспектом лексичного значення, зокрема змістовна - з епідігматичним, значеннєва - з актуалізованим, топологічна - з інваріантно-варіантним /інтенсіонально-імплікаційним/.

Структурою, яка б враховувала такі форми існування системності лексичного рівня, як парадигматичність, синтагматичність і епідігматичність, можна вважати лексико-семантичний континуум /ЛСК/.

У главі "Лексико-семантичний континуум у гносеологічному аспекті" ЛСК визначаються як системно-структурне поєднання абстрактних або конкретних елементів лексичної системи епідігматичної, парадигматичної або синтагматичної реалізації, яким одночасно властиві формалізована асиметрична дискретність, значеннєва континуальність і функціональна дифузність.

Інтерпретація ЛСК як засоба реалізації змістовної й значеннєвої структури слова дозволяє в системно-структурній організації його елементів виокремлювати ядро, центр і периферію. У системному аспекті елементи ЛСК протиставляються за такими типами опозицій: 1/ядро:центр, 2/ядро:периферія, 3/центр:периферія.

Опозиція центр:ядро утворюється внаслідок протиставлення інтенсіональної та контенсіональної частин лексичного поняття всередині змістовної структури слова.

Опозиція центр:периферія пов'язана з інтенсіонально-імплікаціональними кореляціями в системі лексичних значень слова. Дана опозиція базується на зіставленні в змістовому просторі слова його поняттєвої/сигніфікативної частини й облігаторних індукованих сем, тобто змістовної і значеннєвої структури слова.

Опозиція ядро:периферія репрезентує протиставлення контенсіоналу та імплікаціоналу або екстенсіоналу лексичного поняття, тобто протиставляються зміст поняття /його конститутивна частина/ і мовленнєва реалізація його значеннєвого змісту/смысл.

У главі "Валентності відношення в лексико-семантичному континуумі" визначаються типи семантичних відношень між категоріями лексичної семантики та їх репрезентантами в мовній системі. Валентні зв'язки в ЛСК мають кореляційний, реляційний, кореляційно-реляційний і реляційно-кореляційний характер. Кореляційні відношення властиві лексичній парадигмі як комплексу лексико-семантичних варіантів інваріантного значення; реляційні відношення представлені у семантичному конгломераті; кореляційно-реляційні та реляційно-кореляційні фіксуються у лексико-семантичному полі. Кореляційні відношення виявляються в опозиційному протиставленні лексичних елементів і пов'язуються з парадигматичністю, інваріантністю і немотивованістю лексичного значення. Реляційні відношення виступають як семантична функція, що співвідноситься з інтерпретаційними компонентами значеннєвої структури слова. Проміжними типами реляційних і кореляційних відношень є реляційно-кореляційні й кореляційно-реляційні. В основі реляційно-кореляційних відношень - явище імплікації, а кореляційно-реляційних - дистрибуції.

Відповідно до типів структур слова валентності відношення у структурі ЛСК визначаються як: 1/кореляція між топологічними елементами, 2/реляція - між значеннєвими елементами, 3/кореляція-реляція - між змістовними елементами й 4/реляція-кореляція - між семантичними елементами. З позицій формальної логіки кореляція характеризується як опозиція, кореляція-реляція кваліфікується як дистрибуція, реляція-кореляція інтерпретується як імплікація, реляція виступає як семантична функція. Загальномовознавчий аспект сучасних рішень питань валентностних відношень у семантичній структурі ЛСК представлений у виявленні лексико-семантичних параметрів категорій системності, структурності, інваріантності-варіантності й мотивованості-немотивованості.

Категорії лексичної семантики в ЛСК поділяються за типом валентностних відношень переважно на: 1/кореляцію як властивість полісемії, антонімії, омонімії, 2/кореляцію-реляцію як властивість синонімії та еквонімії, 3/реляцію-кореляцію як характерну ознаку лексико-семантичного поля і групи й 4/реляцію як репрезентант процесів гіперо-гіпонімії і холонімо-партонімії.

Полісемія представлена парадигмою, омонімія та антонімія - /відповідно/ гомогенною та гетерогенною опозиційною парою, синонімія - сигніфікативним полем, еквонімія - семантичним/омосемемним рядом, лексико-семантичні групи - денотативними полями, гіперо-гіпонімія, холонімо-партонімія - конгломератом.

У параграфі "Синтагматичні відношення" розглядаються дистрибутивні параметри лексичного значення: типи синтаксичних позицій /сильна:слабка, сумісна:несумісна/, види імплікаційних перетворень /актуалізація:нейтралізація/, дистрибутивне оточення /еквівалентність і додатковість/.

Синтагматичні відношення в ЛСК інтерпретуються як реалізація дистрибутивних ознак, як здатність слова до розширення діапазону семантичного простору лексичного значення в процесі мовленнєвої актуалізації його віртуального й інваріантного значення.

У параграфі "Парадигматичні відношення" аналізуються три види відношень: субординація /семантична імплікація, ко-

ли одна сема включається в іншу/, тотожність /подібність або близькість мовних одиниць/ і протиставлення. ЛСВ окремого багатозначного слова властиві всі ці види відношень: субординація при метонімічному/ланцюжковому зв'язку значень, тотожність при радіальному зв'язку рівноправних значень, протиставлення у випадках енантіосемії.

Проблема спрямованості парадигматичних відношень у теоретичному мовознавстві вирішується по-різному. Найдоцільнішим тут видається послідовна диференціація в структурі ЛСК на лексико-семантичному рівні різноспрямованих відношень /реципроція/ і односпрямованих /детермінація/. Односпрямованість притаманна гіперонімічним/метонімічним відношенням, а різноспрямованість - всім іншим. Очевидно, що структура слова та його значеннєвий об'єм не лише знаходяться в оберненій залежності, а утворюють певну динамічну рівновагу: дефіцит семантичного змісту покривається за рахунок значеннєвого об'єму парадигматичних зв'язків і навпаки. Тому розвиток реципрочно-іррадіальних семантико-парадигматичних відношень пов'язується з асоціативними процесами, зокрема й між парадигматичного типу. Різносторонність еволюції значень утворює таку структуру семантичного поля багатозначного слова, в якій кожне з окремих значень має лише спільну сему з іншими варіантами. Парадигматичні відношення репрезентуються такими типами лексико-семантичних кореляцій, як: 1/детерміновано-конкатенційний і реципрочно-іррадіальний та енантіосемемний мікроконтинууми гомогенних елементів і 2/антонімічні мікроконтинууми гетерогенних елементів.

У параграфі "Епідигматичні відношення" розглядається явище семантичної двоплановості слова у вигляді зближення значень за схожістю певних семантичних ознак /метафора/ або у вигляді зміни субстантивного словосполучення на основі семантико-ознакової суміжності функціонування його синтаксичних компонентів /метонімія/.

Метафоризації властива обов'язкова мотивованість і семантичний зв'язок похідного значення з вихідним, метонімізація - транспозиція членів конкретної синтаксичної конструкції. У метафорі поєднуються реципрочно-парадигматично-епідигматичні відношення у вигляді семантичної структури "ядро-

ад'юнкт" /сурядність/, а в метонімії - детерміновані епідигматично-синтагматичні відношення у вигляді семантичної структури "ядро - комплемент" /підрядність/. У діахронічному аспекті епідигматичні відношення виступають як відношення предикації /підрядність - сурядність/, що базуються на категорії мотивованості й визначають семантичну деривацію як процес утворення нових значень за певними моделями й формулами. У синхронічному аспекті поняття семантичної деривації включає первинну й вторинну синтаксичні функції, ядерну конструкцію та її трансформи, а також типи лексико-семантичних транспозицій знакового значення слова.

У главі "Категорії лексичної семантики в хронотопі" наявність різних значень при однакових формах і різних форм при однакових значеннях пояснюється різноманітністю типів семантичного руху в мові: 1/доцентровий /інтеграція, атракція/, 2/відцентровий /дезінтеграція, детракція/, 3/стохастичний /екстраполяція, ентропія/. Деінтеграція, інтеграція та екстраполяція притаманні переважно гомогенним елементам, а детракція, атракція та ентропія - гетерогенним. Відцентровий рух категорій лексичної семантики маніфестує розбіжність лексичних значень у діахронії, яка супроводжується виникненням нових номінацій, а доцентровий - наближення лексичних значень через збільшення семантичних рядів і зменшення їх лексико-семантичних розбіжностей у синхронії. Ці два типи руху категорій лексичної семантики - відцентровий, пов'язаний переважно з категоріями омонімії/полісемії, і доцентровий, що базується на асоціативно-синонімічних відношеннях, - репрезентують такі тенденції розвитку лексико-семантичної системи, як: 1/відштовхування від омонімії й 2/вираження однакових значень однією формою, власне вирівнювання за аналогією.

Стохастичний рух спостерігається найчастіше в синхронії і пов'язується з варіативністю, актуалізацією й слововживанням. Такий семантичний рух категорій лексичної семантики виступає як діалектична єдність перервності/неперервності, за якими лексичні елементи утворюють у координатах мовного простору-часу специфічні об'єднання слів - лексико-семантичні ради. Їх хронотопічна спрямованість визначається в двох ас-

пектах: 1/екстерному /скерованість до позамовної субстанції/ і 2/інтерному /скерованість до мовної системи/.

У параграфі "Специфіка семантичного руху в синхронії" визначається специфіка семантичного руху категорій лексичної семантики з позицій комунікативної функціональності лексичного значення. Тут слово розглядається як номінативно-структурна одиниця, що входить до синтаксичної будови висловлювання, а його значення виявляється з урахуванням особливостей контексту, передусім слововживання, актуалізації і варіативності.

У слововживанні реалізується в семантичному полі словесного знака його лексичне значення за допомогою диференціації загального/віртуального, специфічного/структурно-парадигматичного й одиничного/контекстуально-синтагматичного. У мовній системі така лінгвофілософська тріада виражає статичний і динамічний аспекти епідигматики: існуюча сукупність узуальних значень слів і уявлення про потенційні можливості семантичного варіювання слова за даним первинним значенням.

Семантичний рух у синхронії - це на синтагматичному рівні перетворення семантичної глибинної структури слова в значеннєву поверхнєву за схемою: інваріантне/сигніфікативне /загальне/ значення → варіантне парадигматичне /ЛСВ/ /актуалізоване/ значення → варіантне синтагматичне/індуковане /контекстуальне/ значення. Така схема властива гомосемтам. На рівні гетеросемних елементів - це утворення на основі константних сем закритих і незакритих омосемних рядів, члени яких розрізняються варіативними ознаками.

Модифікації слова у вигляді одиниці мови й мовлення виражаються в кореляції "значення - валентність - смисл", яка складається з таких опозицій: 1/"значення:валентність" як співвідношення абсолютного й відносного й 2/"значення: смисл" як співвідношення віртуального й актуального. Відносні величини /валентність і смисл/ виступають як своєрідні транспозиції системного значення слова на специфічній комунікативній осі відбору й комбінування.

У параграфі "Семантичний рух у діахронії" відцентровий рух гомогенних елементів розглядається як тенденції: 1/розвитку полісемічних центрів/полів на основі багатозначного

слова /закон семантичного ланцюга/ і 2/розпаду цих центрів на окремі значеннєві ланки. Доцентровий рух гомогенних елементів представлений функціонально/контекстуально-прагматично-сигніфікативною полісемією.

Гетеросемним елементам властивий як доцентровий, так і відцентровий рух, тобто спостерігається й тяжіння й відштовхування лексико-семантичних одиниць. У часі це іррадіація синонімів і функціональна омонімія.

Стохастичний рух розглядається як перехрещення відцентрових і доцентрових сил семантичного універсуму.

Загальна структура семантичного руху категорій лексичної семантики представлена в Таблиці № 2:

Таблиця № 2

Тип руху	Гомогенні елементи	Гетерогенні елементи
відцентровий	полісемія, семантико-етимологічна омонімія, енантіосемія	антонімія
стохастичний	лексико-семантична транспозиція/переносне вживання слова	оказіональна омонімія, абсолютна синонімія, еквонімія
доцентровий	асоціативно-образна транспозиція, функціональна/прагматико-сигніфікативна полісемія	іррадіація синонімів, функціональна омонімія

У третьому розділі "Типологія ономасіологічних континуумів" встановлюється кодифікація типів таких континуумів за семасіологічними та ономасіологічними ознаками. Ономасіологічні континууми утворюються на основі тих категорій лексичної семантики, які співвідносяться зі значеннєвою структурою слова й визначаються змістовими зв'язками власне мовного й позамовного виду різних елементів лексичного рівня. Відтак дані континууми гетерогенні за походженням, полілексемні за формою й омосемні/парасемні за змістом. Ці континууми мають мовний характер, коли основою поєднання лексичних елементів є сигніфікат, і позамовний характер, коли гетерогенні полілексемні континууми утворюються за денота-

тивними ознаками, виражаючи мовленнєву ситуацію, на відміну від мовних полілексемних континуумів. Вони переважно оказіональні й структуруються за ситуативно-фреймовими параметрами, в які модифікуються комунікативно-прагматичні стратегії й тактики, пов'язані з екстралінгвістичним референтом.

Визначення мовних гетерогенних полілексемних континуумів базується на зіставленні кожного із слів на рівні лексико-семантичних варіантів. Ці слова за об'ємом значення можуть співпадати /омосемія/, частково співпадати /парасемія/ або деякою мірою співпадати на рівні денотатів /квазісемія/, що й зумовлює поділ гетерогенних полілексемних континуумів на омосемемні, парасемемні й квазісемемні.

У главі "Інтеграційні континууми" розглядаються такі типи парасемемного об'єднання категорій лексичної семантики, які утворюються за спільною/узагальнюючою ознакою.

Семантичні ознаки як показники різниці в значенні слів певної семантичної групи можуть бути як інтеграційними, так і диференційними. Тому доцільно в парасемемних континуумах за функцією семантичних ознак у формуванні взаємопов'язаних значень розрізнити їх інтеграційні й диференційні різновиди. Диференційна й інтеграційні ознаки визначаються залежно від приналежності до інваріантного або варіантного рівня абстракції. У першому випадку - це семантичні ознаки /найбільш абстрактна частина семи/, у другому - це семантичні компоненти /семні конкретизатори як варіанти цієї ознаки/.

Компоненти значення слова за аспектами аналізу поділяються на предметно-логічні /відображення дійсності/ і конотативні /відношення мовця до предмета/.

Предметно-логічні семи ієрархічно організовані за родовидовими відношеннями, тому тут виділяються: 1/архісеми як властивість лексико-граматичних груп слів із загальною семантикою типу "мовлення", "колір"; 2/диференціальні семи близьких за значенням слів, представлені як описові, що виражають особливості об'єкта, і як відносні семи, що віддзеркалюють відношення одного предмета до іншого; 3/потенційні семи, що виникають на основі асоціацій, утворюючи значеннєву глибину й змістову перспективу слова. Континуумна кореляція таких типів сем залежить від ієрархічної організації се-

мантичної структури слова й категоріально-специфікаційних відношень сем або семантичних компонентів.

Специфіка інтеграційного континууму полягає в тому, що в ньому завжди є домінанта або елемент з позитивною/марковоною семантичною ознакою. Диференціальному континууму це менш властиве. Він характеризується як різноманітністю параметрів, за якими поєднуються значення, так і ймовірною відсутністю позитивних спільних ознак. Диференціальні елементи тут виконують переважно не функцію семантичних смислів/сем, а функцію семних конкретизаторів, що визначає наявність між інтеграційними й диференційними континуумами не лише кількісної, але й якісної різниці.

Інтеграційні континууми утворюються при наявності спільності в значенні, яку можна виділити переважно на основі архісеми. Тому в семантичному просторі інтеграційного континууму вирізняються перш за все гіперо-гіпонімічні, холонімо-партитивні й контрасемемні континууми. Відтак внутрішня семантична система інтеграційних континуумів структурується за двома принципами: інклюзивності /включення значень/ і ексклюзивності /виключення значень/, що зумовлює можливість виділення серед інтеграційних ЛСК інклюзивних і ексклюзивних мікроконтинуумів.

У параграфі "Інклюзивно-ексклюзивні континууми" розгляється така когнітивна специфіка семантичного простору інклюзивно-ексклюзивних континуумів, яка полягає в тому, що вони відображають іррадіацію структур інтенціонального значення як ядра та імплікаціону як периферії. Семантична система таких континуумів виступає як парадигма ієрархічних структур, будова яких залежить від рівня узагальнення понять з обов'язковим триступінчастим структуруванням /еквоніми - гіпоніми - гіпероніми/, а також від наявності потенційних сем. Специфіка інклюзивних континуумів полягає в тому, що вони виділяються за інтеграційними ознаками, тобто відбивають явище включення значень. Інклюзивність значень у гіперо-гіпонімічних структурах має переважно односпрямований характер і реалізується за параметрами класу або властивості. Через те, що в семантичному аспекті детерміноване включення значень спостерігається в гіпо-гіперонімах класу, а реципрокне - у гіпо-гіперонімах властивості, доцільно вирізнити

власне гіперо-гіпонімічні та холонімічно-партитивні мікроконтинууми.

Гіперо-гіпонімічний мікроконтинуум утворюють слова, що належать до однієї частини мови, і в синтаксичній системі мови знаходяться в сурядно-підрядних відношеннях. Підрядні відношення властиві гіпероніму й гіпонімам, а сурядні - еквонімам, тому до семантичного простору гіперо-гіпонімічного континууму входить не менш трьох компонентів, що репрезентують парадигму відношень типу "рід - вид" і "вид - рід", виражаючи відповідно спеціалізацію або генералізацію /узагальнення/ значень у синхронії, звуження або розширення - у діакронії.

Асиметризм гіперо-гіпонімічних відношень закладений у самій структурі гіпонімії /підпорядкованість/ і гіперонімії /панування/. У семантичному відношенні гіпонім і гіперонім знаходяться в привативній опозиції типу "А --- не А", де гіперонім - немаркований член, а гіпонім - маркований ознакою, яка конкретизує значення гіпероніма. Така опозиція є привативною на користь родової номінації, до якої повністю включається видова як основа для порівняння, оскільки експліцитним показником родових відношень у лексиці вважається можливість родових слів вживатися замість видових /а не навпаки/.

До квазігіпонімічного мікроконтинууму належать лексичні одиниці, що пов'язані синонімічними відношеннями переважно реципрокного характеру: симетричними /у випадках функціональної суміжності/ і асиметричними /при семантичній близькості аплікативно-конотативного плану/. Гіперо-гіпонімічні відношення фіксуються лише в тих синонімічних парах, в яких одне слово є семним конкретизатором іншого.

Семантичну основу холонімічно-партитивного континууму утворюють логіко-лінгвістичні відношення виключення, аналогічні омолексемній метонімічній конкатенації і прийому синекдохі на референційному рівні. Холонімічно-партитивні тематичні групи базуються на логіко-семантичній "ієрархії", за визначенням В.Г.Гака, типу "мати", що засновано на кореляції частини і цілого. Відтак холонімічно-партитивні континууми підпорядковуються принципу односпрямованої/імплікаційної детермінації й пов'язані переважно з денотативною сфе-

рою мовлення як гіпотаксичні поля.

У параграфі "Негімплікаціональні континууми" аналізується негативний імплікаціонал /негімплікаціонал/ як сукупність семантичних ознак, що не сумісні з даним інтенціоналом, власне як негативний інформаційний фон лексичного значення. Негімплікаціональні континууми базуються переважно на асиметричній позитивній - контрарній протилежності: формою реалізації опозиції для антонімів як основних компонентів негімплікаціонального континууму є симетрична та асиметрична антонімічна пара, яка може виступати також у вигляді градуальної опозиції. У семантичному просторі негімплікаціональних континуумів семантичні відношення є основою контрадикторного /детермінованого й реципрокного/ і конверсивного мікроконтинуумів, а відношення асиметричні є основою контрарного й комплементарного мікроконтинуумів.

У главі "Диференційні континууми" розглядаються такі типи ЛСК, яким властиві зближення значень не в межах одного семантичного ряду, як в інтеграційних континуумах, а між семантичними рядами. За властивостями й структурним навантаженням диференціальних сем такі континууми поділяються на конотативно-сигніфікативні й функціонально-стратифікаційні. Перші можуть бути емотивними, аксіологічними й експресивними, а другі - функціонально-стильовими, узуально-стилістичними й темпорально-локативними.

У параграфі "Конотативно-сигніфікативні континууми" аналізується специфіка диференціального конотативно-сигніфікативного мікроконтинууму, яка полягає в тому, що він поєднує лексичні одиниці не за значенням, а за "співзначенням", тобто конотацією. Це пов'язане з експресивним, асоціативним відтінком значення, а також із зміною об'єму або змісту лексичного поняття, тобто з конотативними і сигніфікативними значеннями.

Експресивний мікроконтинуум об'єднує лексико-семантичні одиниці, які позначають кількісно-оцінну міру будь-якої ознаки. Він може бути унарним синонімічним /за однією позитивною ознакою/ і бінарним антонімічним /за декількома опозиційними ознаками/ у двох різновидах: симетричному /при відсутності градуального центра/ та асиметричному /при наяв-

ності градуального центра/.

Емотивний континуум складається із слів, що позначають якості, почуття, властивості, звуконаслідування за допомогою морфологічних, стилістичних, конотативно-прагматичних засобів, які переключають денотативний аспект лексичного значення в прагмонімічний, маркуючи дане значення в певному конотативно-стилістичному реєстрі з відповідною диференціальною ознакою/семою.

Аксіологічний мікроконтинуум утворюють слова, ЛСВ яких мають сигніфікативний і маркований прагматично-оцінний компоненти як елементи двочленної семантичної структури, пов'язаної з модальною рамкою типу M, що є P, де M репрезентує емоційно-естетичне відношення, а P - поняттєвий зміст у мові /сигніфікативне значення/. Оцінний зміст семантичного простору аксіологічного мікроконтинууму реалізується переважно у мовленні й входить до складу загальної мовної компетенції.

У параграфі "Функціонально-стратифікаційні мікроконтинууми" розглядаються такі пласти лексичної системи мови, лексико-семантичні одиниці яких одночасно визначаються за системними й функціональними параметрами, зокрема функціонально-стильовим, узуально-стилістичним і темпорально-локативним, зумовленими репрезентацією можливості семантичної тотожності як діахронічного, так і синхронічного характеру.

У функціонально-стильовий мікроконтинуум поєднуються переважно міжфункціональні синоніми. Це марковані омосемічні одиниці, яким властива стратифікованість за конкретними функціональними стилями й синтаксична несумісність вживання в мовленні. Специфіка такого континууму полягає в тому, що його семантичний простір маніфестує передусім ідеографічну /парадигматичну/ денотативну синонімію елементів загально-вживаної лексики та стилістично й функціонально маркованої лексики /термінологічної, професійної та жаргонізму й арготизми/.

Узуально-стилістичний мікроконтинуум визначається як внутрішньостильова синоніміка. Параметри, за якими він відрізняється від функціонально-стильового мікроконтинууму, мають подвійну природу: або функціонально-стилістичну, або

темпорально-локативну, або оказіонально-стильову. Системна спільність таких параметрів - в їх стилістичній маркованості в конкретному часовому узусі, зокрема на фоні функціональних стилей літературної мови.

Узуальні й стилістичні реєстри узуально-стилістичного мікроконтинууму в аплікативному аспекті характеризуються за стилістичною маркованістю, яка пов'язана з узусом, нормативно-стильовою кодифікацією. В узуально-стилістичних реєстрах відбивається, з одного боку, семантико-стилістичне забарвлення слова з позицій його належності до таких конотативно маркованих функціональних стилей, як розмовне мовлення, просторіччя, поетичне мовлення. З другого боку, у семантичному просторі узуально-стилістичного мікроконтинууму виражається також ступінь узуальності синонімів з позицій активності/пасивності вживання, зокрема інноваційності або архаїчності, а також обмеженості територіального поширення.

Темпорально-локативний мікроконтинуум характеризується за часовими й просторовими параметрами. Тут вживання слова визначається за його належністю до активного або пасивного фонду словника /інновації та архаїзми/. Локативні реєстри перш за все відповідають трьом типам функціональних лексико-семантичних груп слів, які кодифікуються за такими параметрами: 1/територіальна обмеженість /діалектизми/, 2/функціонально-стильова обмеженість /професіоналізми й термінологічно-професійна лексика, жаргонізми й арготизми/, 3/узуально-стилістична обмеженість /нелітературно-розмовна лексика/.

У четвертому розділі "Категорії лексичної семантики в аспекті контрастивної лінгвістики й контенсивної типології" категорії лексичної семантики розглядаються як засіб ідіомовної інтерпретації картини світу.

У главі "Контрастивно-типологічне дослідження категорій лексичної семантики" контенсивна типологія характеризується як теоретична основа дослідження категорій лексичної семантики.

Контрастивний аналіз категорій лексичної семантики базується на встановленні контенсіональної /мовно-референтної/ ізоглосії, яка пов'язана з усіма рівнями семантичного чотирикутника. Всі інші операції основані, перш за все, на си-

гніфікативному значенні, до якого входять не лише когнітивні ознаки, але й індуковані, тобто з актуалізацією імпліцитних сем.

У главі "Типологія лексико-семантичних ізоглос" розглядаються проблеми виявлення контенціональної /мовно-референтної/ ізоглосії та екстенціональної ізосемії.

Специфіка встановлення контенціональної ізоглосії полягає в тому, що її основу складає інтенціонально-імплікаційна ізосемія як сукупність ядерних, облігаторних сем і певного периферійного оточення. Це відбивається переважно у валентностних властивостях слова й пов'язане з апікативним виміром лексичного значення. Тому подальший контрастивний аналіз контенціональних значень з позицій їх інтенціонально-імплікаційного /ядерно-периферійного/ складу передбачає дослідження лексико-семантичних ізоглос за такими параметрами: 1/відповідність/невідповідність семантичних структур слів/основних значень, 2/відповідність/невідповідність головних значень, 3/відповідність/невідповідність структурного значення, 4/відповідність/невідповідність за функціонально-стильовими характеристиками й нормативністю/ненормативністю.

Екстенціональна ізосемія - це система аналогів мовленнєвої реалізації семантичного змісту, тому її встановлення передбачає зіставлення об'ємів понять, по-перше, за контенціональними й екстенціональними ознаками /контенціональна тотожність - збіг понять/; по-друге, - за облігаторними й факультативними імплікаційними ознаками /тотожність облігаторних периферійних сем - збіг за змістом, факультативних - за функцією/.

Екстенціональна ізосемія поєднує слова за ізоморфними засобами лексико-семантичних транспозицій /переносним вживанням/, а також за типом або характером слабого імплікаційного, тобто кононацією. Екстенціональна ізосемія, реалізуючись у переносних слововживаннях, за засобом відтворення виступає переважно у вигляді метафоричного переносу, який у різних мовах визначається: а/можливістю/неможливістю семантичної транспозиції, б/вибором диференційних сем для трансформування їх в архісему, в/семантичним об'ємом слів. Тому екстенціонально тотожні слова розрізняються за інтенціоналом /сміслом/ у процесі актуалізації в мовленні.

Специфіка екстенціональної ізосемії за слабким імплікаціоналом полягає в імпліцитному характері конотації.

У главі "Типологія універсальї лексико-семантичного рівня мови" запропонована система лексико-семантичних універсальї на матеріалі слов'янських мов, в основу якої покладені два принципи: 1/структурація за схемою "центр - периферія" і 2/асиметрія співвідношення між означаючим і означуваним. Сфера дії універсальї "асиметрія між означаваним і означаючим" реалізується в інтрамовному й в інтермовному аспектах.

Власне імплікаційними універсальїями можна вважати ті категорії, які передбачають певну залежність між значеннями /десигнатами або десигнаторами/.

Універсальї лексико-семантичного рівня за характером семантичних відношень поділяються на три групи: 1/функціонально-варіативні, 2/структурно-семантичні й 3/власне імплікаційні.

У висновках узагальнюються основні результати дисертаційного дослідження.

Основні положення дисертації представлені в таких публікаціях:

1. Типологія категорій лексичної семантики. - К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1996. - 294 с.

2. Контрастивна лінгвістика і проблема інтерпретації паралельних текстів//Текст и методика его анализа. Матеріали УІ міжнародної научної конференції по проблемам семантических исследований. - Ч.І. Теоретические основы лингвистики текста. - Харьков: ХПУ, 1994. - С.23-26.

3. Категорії лексичної семантики в хронотопі//Актуальні проблеми вивчення мови та мовлення, міжособової та міжкультурної комунікації. - Харків: Константа, 1996. - С.58-60.

4. Системно-структурна організація експресивного субконтинууму//Язык и культура. 4-я міжнародная конференция. Матеріали. - Ч.І. - К.: Інститут міжнародних відносин, 1996. - С.159-166.

5. Об эстетической функции интимизации в художественном тексте//Функція в мові, логіці та математиці /До 100-річчя К.Айдукевича/. - Тернопіль, 1990. - С.101-104.

6. Контрастивний аналіз лексичного значення: екстенціональна ізосемія//Мови європейського культурного ареалу: проблеми розвитку і взаємодії. - К.: Київськ. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1995. - С.32.

7. Загальне значення як категорія контрастивної лінгвістики//Міжнародна наукова конференція до 100-річчя Ю.Р.Куріловича. - Львів: "Студії", 1995. - С.51-52.

8. Слов'янські лексико-семантичні ізоглоси: проблеми лінгвістичної інтерпретації//Проблеми зіставної семантики. - К.: КДУ, 1995. - С.50-51.

9. Упорядкування термінів з контрастивної лінгвістики Ю.О.Жлуктенком//Українська термінологія і сучасність. - К.: НАН України, 1996. - С.19.

10. Лексико-семантичні транспозиції знакового значення слова//Актуальні питання сучасної філології. Міжнародна наукова конференція пам'яті проф. А.О.Білецького /1911-1995/. - К.: Національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 1996. - С.19.

11. Континуумний підхід до вивчення категорій лексичної семантики//Провідні лінгвістичні концепції кінця ХХ століття. - Львів, 1996. - С.81-82.

12. Сравнительный анализ лингвистических средств интимизации в художественной прозе М.Ю.Лермонтова и Т.Г.Шевченко//Актуальные вопросы современного лермонтоведения. Языкознание. - К.: Изд-во Киевск. ун-та, 1989. - С.10-11.

13. Про один з аспектів контрастивістики//Актуальні питання слов'янської філології і педагогіки. - Бердянськ, 1993. - С.10-11.

14. Изучение художественного текста методами структурной типологии//Филологические очерки. - Бердянск, 1992. - С.16.

15. Структура речевих актів в повісті А.П.Чехова "Степ". - Харків, 1988. - 6 с. - Деп. в ІНІОН АН СРСР 14.11.88 г., № 36093. - /у співавторстві/.

16. Лексико-семантичний континуум як провідна структура лексичного рівня. - Київ, 1995. - 51 с. Деп. в ГНТБ України 20.06.95, № 1559 - Ук95.

Денисова С.П.

Типология категорий лексической семантики.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.15 - общее языкознание, 10.02.02 - русский язык. Киевский университет имени Тараса Шевченко, Киев, 1996.

В работе исследуется типология категорий лексической семантики в контексте системных связей в лексической структуре славянских языков. Обосновано понятие лексико-семантического континуума, определен корпус лексико-семантических универсалий, выявлены контенсиональные изоглоссы и экстенсиональные изосемы славянского лексико-семантического пространства.

Denisova S.P. Typology of the Category of Lexical Semantics.

The thesis is submitted for the Doktor degree on specialization 10.02.15 - Generation linguistics, 10.02.02 - Russian language. Kiev Taras Shevchenko University. Kiev, 1996.

The paper investigates the typology of the categories of lexical semantics in context of systematic contacts in lexical structure of Slavonic languages. The concept of lexico-semantic continuum is motivated; the frame of lexico-semantic universals is determined; the contensional isoglossaries and extensional isosemas of Slavonic lexico-semantic space are offered.

Ключові слова: категорія лексичної семантики, лексико-семантичний континуум, лексико-семантична структура слова, лексико-семантична транспозиція, контенсивна типологія, контенсіональна ізоглоса, екстенсіональна ізосема, дистрибуція, валентність, функція.

ано г печать 16.01.97 г. Объем 2,0 пл. Формат 60x84 1/16.
у М201. Тираж 100 экз. Ротопринт. Бумага офсетная.
рдянская гортипография. 332440 г. Бердяни, Мелитопольское шоссе, 20.

640829

AB 36.712